

Інна Демешко

(Кіровоград)

**МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ДЕВЕРБАТИВІВ ТРЕТЬОГО МОРФОНОЛОГІЧНОГО ТИПУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті з'ясовано морфологічну структуру девербативів третього морфологічного типу в сучасній українській мові, спрогнозовано можливі морфологічні зміни, встановлено морфологічні моделі.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, словотвірне гніздо, морфологічні типи, морфологічні моделі.

The article morphological structure of deverbatives of the third morphological type in modern Ukrainian language is considered in the article. The morphological models are installed, probable morphological changes are predicted.

Key words: word-building morphonology, deverbatives, word-building unit, morphonological types, morphonological models.

На сучасному етапі розвитку дериватології актуальним залишається створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних основ різних частин мови. Вивчення таких мікросистем дає можливість виявити “дериваційну валентність різних класів твірних слів, їхні словотвірні потенції і зумовленість дериваційної потенції різних класів їхніми формально-семантичними особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в семантичній структурі похідного у процесах деривації, парадигматику й синтагматику твірних основ, принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних основ” [3, с. 8].

Розширення морфологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфологічного опису знаходиться в залежності від результатів аналізу фонологічного і морфологічного ладу мови, а морфологічний опис набуває аналітичного характеру, тому дослідження й опис формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики залишається актуальним. Труднощі морфологічного опису пояснюються і тим, що в наукових розвідках зі слов'янської морфології спостерігаються різні морфологічні концепції, наявність різних програм аналізу матеріалу, неоднорідність накопиченого матеріалу, а це ускладнює теоретичне узагальнення отриманих результатів.

У статті з'ясовано морфологічну структуру девербативів першого морфологічного класу (МК-1) третього морфологічного типу (МТ-3) в сучасній українській літературній мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) установити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів; 2) спрогнозувати можливі морфологічні операції девербативів у субстантивних, ад'єктивних та адвербіальних зонах; 3) визначити динамічні морфологічні моделі в межах типу.

У дослідженні на основі реєстру дієслів і спільнокореневих слів упорядковано словотвірні гнізда за критеріями, розробленими російськими та українськими мовознавцями. Не викликає сумніву, що словотвірні можливості слів чітко простежуються на тлі словотвірних гнізд, що являють собою словотвірну мікросистему, “що складається

зі словотвірних ланцюжків та парадигм, якими охоплюється вся сукупність спільнокорених слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та мотивованості” [1, с. 169]. Як засвідчує фактичний матеріал, непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні. Так, усі похідні утворені від вершинних дієслів іншомовного походження членовані і належать до одно-, двозонних девербативів, а питомі (нечленовані / членовані) вершинні дієслова переважно непохідні і представлені словотвірними гніздами, до складу яких входять чотиризонні девербативи (субстантивна, вербальна, ад’єктивна, адвербіальна зони), тризонні девербативи (субстантивна, вербальна, ад’єктивна зони). Дієприслівники розглядаємо як віддієслівні прислівники [2, с. 320] і відносимо їх до адвербіальної зони.

Оскільки дієслова багатозначні, тому вони й активніше втягуються в процес словотворення. Так, дієслово *бігти* має 5 значень, словотвірне гніздо (СГ), вершиною якого є дієслово *бігти* (XIV клас), складається із 196 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 48, II ступінь – 84, III ступінь – 49, IV ступінь – 14, V ступінь – 1 (приклад словотвірного ланцюга): *бігти* – *з-бігти* – *збіг-а-ти* – *збігати-ся* – *на-збігатися* – *по-назбігатися*). СГ з вершинним дієсловом *бігти* об’єднує 196 похідних, з-поміж яких 16 префіксальних дієслів (*від-бігти*, *до-бігти*, *над-бігти*, *з-бігти* та ін.), 68 суфіксальних іменників (*біж-ак*, *біж-енець*, *біг-отн(а)* та ін.), 3 прикметники (*біг-к(ий)*, *біг-уч(ий)* (прудкий), *біж-уч(ий)* (проточний), *біг-л(ий)* та ін.), 4 прислівники (*біг-ом*, *біг-ма*, *біг-цём*), 1 дієприслівник (*біж-ачій*). Складні слова збільшують третю парадигму СГ (*електр-о-запобіжник*, *запобіжн-о-виконавчий*). Проте аналіз фактичного матеріалу доводить, що складні слова кількісно збільшують першу парадигму СГ (5) (пор., *коньк-о-біж-ець*, *прудко-біж-н(ий)*, *рівно-біж-н(ий)*). СГ, вершиною якого є дієслово *могти* (V клас) має 3 значення, складається із 383 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 33, II ступінь – 90, III ступінь – 122, IV ступінь – 77, V ступінь – 40, VI ступінь – 7, VII ступінь – 4. Словотвірне гніздо з вершинним дієсловом *могти* об’єднує 383 похідних, з-поміж яких 90 префіксальних дієслів (*ві-могти*, *пере-могті*, *під-могті*), 181 суфіксальний іменник (*міцн'-ість*, *зміцн'-ін'н'(а)*, *можлів-ість*, *змагá-н'н'(а)*, 68 прикметників (*мож-лів(ий)*, *міц-н(ий)*, *міцн'-існ(ий)*, *зміцнюва-льн(ий)*, *міцн'-уч(ий)*, *зміцнюва-льн(ий)*, *мож-єбн(ий)* та ін.), 6 дієприкметників (*зміцні-л(ий)*, *зміцн-ен(ий)*, *перемо-ж-ен(ий)* та ін.), 23 прислівники (*сил-о-міць*, *що-моць-і*, *нев-міч* та ін.), 5 дієприслівників (*мож-учи*, *вимагá-учи* та ін.). Складні слова (переважно складні прикметники) збільшують третю (*міцн-о-голос(ий)*, *жár-о-міцн(ий)*, *ясно-вельможн(ий)*), другу (*можн-о-владн(ий)*) та п’яту парадигми СГ (*деформаційн-о-міцнісний*). Таким чином, словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення.

Дієслова (як твірні основи) відіграють значну роль у творенні суфіксальних, префіксальних похідних і складних слів. Основним словотворчим засобом виступає суфіксація. За допомогою суфіксів утворюються віддієслівні іменники, дієприкметники, дієслова, прислівники, дієприслівники. В. П. Олексенко зазначає, що віддієслівні іменники ґрунтуються на ономасіологічній категорії дієслова, адже процесуальна ознака є суто дієслівною ономасіологічною сутністю [4, с. 208].

Процес деривації уможливають морфологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфологічним засобом слугує усічення дієслівної фіналі, консонантні і вокалічні альтернації, зміна наголосу. Зазначені морфологічні трансформації використовуються здебільшого комплексно. До словотвірних гнізд МК-1 належать СГ, у яких вершинні дієслова нечленовані, а до МТ-3 належать СГ із нечленованими вершинними дієсловами на одиничні морфонеми {г}, {к}, які в позиції палаталізації реалізується альтернантами /ж/, /ч/. Аналіз морфологічної структури девербативів МТ-3 дав підстави виділити такі комплексні морфологічні перетворення: 1. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (2 а. п.) (з твірної

основи наголос переходить на формант): *бігти* – *біг-у́н*¹ (особа (той, хто може швидко і легко бігти, бігати), *біг-у́н*² (заст. Полюс), *біг-у́н*³ (техн. Спаровані камені для розтирання зерна), *біг-уно́к* (техн. Деталь механізму) (СУМ I, с. 175), *біг-цѐм*; *теч-у́ч(ий)*. 2. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (3 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на флексію): *біг-к(ій)*. 3. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (3 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на флексію) та альтернаціями: *міц-н(ій)*, *те-ч-ї́(а)*. 4. Усічення твірної основи паралельно з консонантними альтернаціями і зміною акцентної позиції: *мо́ж-у́чи*; *те́ч-у́в(о)*; *те́ч-0(а)*; *обсі́ч-ен(ий)*. 5. Усічення твірної основи паралельно з консонантними і вокалічними альтернаціями: *могті́* – *міч-0*, *мо́ж-н(ий)*, *мі́ж-н(ий)*, *на-маг-а́-ти*, *роз-маг-а́-ти*. 6. Усічення твірної основи паралельно з консонантними альтернаціями та нарощенням суфіксальної морфеми: *бі́ж-енець*. 7. Усічення твірної основи паралельно з нарощенням суфіксальної морфеми: *сі́к-ане́ць*. Адвербіальна зона послуговується суфіксами *-цем*, *-ком*, *-ма*, що вимагають участі морфологічних операцій консонантних альтернацій, модифікації наголосу: *бі́ж-ко́м*, *біг-цѐ́м*.

На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомим дієслівним основам (нечленованим і членованим) і дієслівним основам іншомовного походження (членованим) властива асиметрія морфемної будови. В українській мові не існує дієслів з нульовою слотовірною реалізацією.

Однією із характерних особливостей входження дієслів до слотовірної системи сучасної української літературної мови є вплив їхньої семантики на слотовірні можливості слова. Проблема семантичного нарощення в структурі похідного слова порушувалася Н. Ф. Клименко, В. О. Горпиничем, Т. І. Вендіною, В. В. Грещуком, О. С. Кубряковою, О. К. Безпояско, З. О. Валюх та ін. Для дієслів характерна транспозиція (нова частина мови з новим значенням). Наприклад, це утворення від дієслова *бігти* похідних субстантивної зони на *-ак* (*бі́ж-а́к*), *-ун* (*біг-у́н*), *-енець* (*бі́ж-енець*), *-н'* (*бі́ж-н'(а)*), *-отн'* (*біг-отн'(а)*), *-унок* (*біг-уно́к*), похідних ад'єктивної зони на *-ов-*, *-к-*, *-л-*, *-уч-*: *біг-ов(ій)*, *біг-к(ій)*, *біг-л(ий)*, *біг-у́ч(ий)*. Творення девербативів від префіксальних дієслів (на II ступені деривації) є фактом об'єднання в одному слотовірному акті лексичної і синтаксичної деривації, тобто процесом вербалізації і транскатегоризації назв дії до класу іменників.

Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усічення дієслівної фінали; 2) консонантні і вокалічні альтернації; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем.

Основу МТ-3 становлять три- і чотиризонні нечленовані вершинні дієслова на одиничну морфему {г} і {к}, які в позиції палаталізації реалізуються альтернантами /ж/ і /ч/ (*зберегті́* – *зберéжени́й*, *перемогті́* – *перемóжени́й*). Ці альтернації є диференційними ознаками при творенні девербативів МТ-3 таких регулярний неелементарних морфологічних моделей: ММ-1: У₀ + К//Ї + А₀ (1 а. п.): *бігти* – *бі́ж-н(ий)*; ММ-2: У₀ + К//Ї + А_с (2 а. п.): *бі́ж-у́ч(ий)*, *бі́ж-а́к*, *бі́ж-а́чі*; *мо́ж-лі́в(ий)*. ММ-3: У₀ + К//Ї + А_с (4 а. п.): *мо́ж-е́бн(ий)*. ММ-4: У₀ + К//Ї + А_ф (3 а. п.): *бі́ж-н'(а)*, *теч-к(ій)*. ММ-5: У₀ + К//Ї + А₀ (5 а. п.): *мо́ж-у́чи*, *мо́ж-н(ий)*; *сі́ч-ен'н'(а)*, *сі́ч-ен(ий)*. ММ-6: У₀ + К//Ї + V//V + А₀ (5 а. п.): *могті́* – *міч-0*, *мі́ж-н(ий)*. Специфіку морфологічної структури девербативів МТ-3 визначає морфологічна операція нарощення форманта, яка взаємодіє з консонантними альтернаціями – ММ-7: У₀ + Н_с + А₀ (1 а. п.): *бі́ж-ен/ець*.

На II і III ступенях деривації морфологічна операція усічення зазвичай співдіє з консонантними альтернаціями та зміною наголосу: *вібі́гти* – *вібі́ж-к(а)* (рослина-тонконіг), *збі́гти* – *збі́ж-н(ий)*; *перемогті́* – *перемóж-ець*, *зберегті́* – *зберéж-ен(ий)*, *приберегті́* – *приберéж-ен(ий)*.

Аналіз консонантних морфологічних альтернацій приголосних при словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфологічного класу приголосних (губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних). Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Морфологічну кваліфікацію СГ визначають: морфологічна структура, морфологічна позиція, морфологічна трансформація і морфологічна модель. СГ з вершинними дієсловами розподілено на морфологічні класи на основі морфологічної трансформації, яка маркує морфологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфологічну специфіку кожного класу. Середня глибина СГ аналізованого МК – IV дериваційні кроки.

Установлено, що словотворенню питомих три- і чотиризонних девербативів МТ-3 першого морфологічного класу властиві комплексні морфологічні операції (усічення мотивувальної основи, перехідна палаталізація, зміна акцентної позиції (позиції наголосу), вокалічні альтернації (в кореневій морфемі).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у вивченні комплексних словотвірних одиниць, з'ясуванні морфологічних трансформацій питомих та іншомовних дієслівних основ при творенні віддієслівних, що уможливить опис морфологічної підсистеми сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є., Український словотвір у термінах: словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2007. – 260 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. І. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: монографія [2-е вид., доп. і поліпш.] / В. П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.